

A nemesség mítosza a családi emlékezetben és a személyes identitás összefüggései egy házicseléd naplójában

A házicselédektől nem maradtak fent igazi egodokumentumok, így mai tudásunk nem az általuk hátrahagyott forrásokon, hanem sokkal inkább az egykori munkaadók által készített irodalmi alkotásokon, elvétve pedig visszaemlékezéseken alapul.¹ Ez a hiány adja a rendkívüliségét az általam 2012-ben talált naplónak, amelyet egy Budapesten szolgáló nyírségi cseléd lány írt.² Tóth Márta (1921–1947) egy Tisza menti faluban élt, ahol a helyi elemiben hat osztályt végzett.³ Három testvére volt, bátyja már tanítóként dolgozott, és nem élt velük a második világháború alatt, idősebbik húga cselédként szolgált Tiszadobon az Andrássy-kastélyban. Márta a legfiatalabb húgával és édesapjával élt együtt, aki ács volt, édesanyja 1937-ben meghalt, így legidősebb lányként ő vezette az otthoni háztartást. Pontosán nem tudni, hogy Márta mikor szolgált a fővárosban, körülbelül 1941–1944 között. Egyetlen budapesti munkahelye és munkaadója azonosítható pontosan, mégpedig a Sándor-palota, ahol Kállay Miklós miniszterelnöksége idején szolgált.⁴ Márta naplóírását az motiválta, hogy író-költő szertett volna lenni, e szerepjáték részeként a naplójába tájleírásokat, valamint a mindennapi tapasztalatait, elképzeléseit, vágyait dokumentáló novellákat illesztett be.

Naplóját 1940 és 1946 között vezette, azonban az egyes bejegyzéseit nem teljes datálással látta el, így csak ritkán jegyezte fel az éveket, többnyire csak a hónapokat

¹ Győri 1975, Márai: 2011, Zweig 2008., Kosztolányi: 2000.

² 2007 óta foglalkozom kéziratos magántulajdonban lévő naplók megmentésével, amelyeket hirdetések útján gyűjtök. A gyűjteményem több 100 naplófüzetet tartalmaz 28 személytől.

³ Ez egy teljesen anonimizált név. A család kérésére tekintettel egykori lakhelyüket, ahol a család nemzedékek óta élt, nem jelölöm meg.

⁴ A testvérek közül a napló megtalálásakor csak Márta legfiatalabb húga élt, vele 2014. január 7-én készítettem interjút. Márta a naplóban magáról mindvégig cselédként, míg húga az interjúban szobalányként beszélt a nővéréről.

és a napokat jelölte meg.⁵ A naplóként funkcionáló iskolai füzetek sem látta el rendszeresen és egyértelműen sorszámokkal, így azok sorrendje sem egyértelmű. Az egyes bejegyzések éve még így is azonosítható lenne, ha feljegyezte volna azt, hogy az egyes dátumok a hét mely napjára estek, azonban ennek sem szentelt állandó figyelmet. Így azt, hogy bejegyzései mely évben születtek, csak hozzávetőlegesen – egyes történelmi eseményekre való utalás vizsgálatával – lehet megállapítani. Harmadrészt naplója nem teljesen rendszeres, különösen érvényes ez a fővárosban cselédként töltött időszakra. A szolgálata alatt csak néhány feljegyzés született két periódusban, először 1943 május–júniusában, valamint 1943 novembere és 1944 februárja között.⁶ Rendszeresen naplót írni újra a hazatérését követően, 1944 májusától kezdett. Hagyatéka, amely a naplót és a szépirodalmi kísérleteit is tartalmazza, 23 iskolai füzetből áll, és több mint 500 oldalt tesz ki.⁷

Márta a házicselédeknek a fővárosban szolgáló legtekintélyesebb migráns csoportját gazdagította, akárcsak a többségük, ő is faluból érkezett. A fővárosban munkát vállaló lányok azon egynegyedének a csoportjába tartozott, akiknek az apja iparos volt, s akárcsak a cselédek általában, ő is hajadon és 25 évnél fiatalabb volt a szolgálata idején.⁸ Az átlagosnak tekinthető 5–10 évnyi szolgálatnál ő jóval kevesebbet dolgozott a fővárosban, csupán 3–4 évet.⁹ A Mártára vonatkozó privát források hiányában a fenti „kemény” társadalomtörténeti adatok alapján egy tipikus cselédlányról van szó. Azonban Márta világképe, amely naplója nélkül nem lenne megismerhető, több szempontból atipikusnak mondható. Márta magát az általa úrinak képzelt csoport tagjának tekintette, ez a társadalmi identitás döntően meghatározta társadalomképét is, tehát azt, hogy az őt körbevevő társadalmat miként képzelte el.¹⁰

E tanulmányban arra vállalkozom, hogy ennek az önmeghatározásnak a gyökereit és Márta világképére gyakorolt hatását feltárjam a napi feljegyzések és a szépirodalmi kísérleteinek az elemzésével. A családi emlékezet működését és annak főbb elemeit vizsgálom, és rámutatok arra, hogy önmeghatározását és vágyait, döntéseit ez miként befolyásolta. A tanulmányban tehát mítoszokat vizsgálok, így nem célom azok igazságtartalmának az eldöntése vagy a valósággal való ütköztetésük. Hiszen nem genealógiát, hanem organikus családi legendákat-képzeteket elemzek, azaz részben-egészében fikciókat tanulmányozok, tehát azt, hogy a Tóth család a saját múltját miként konstruálta meg, és hogyan ruházta fel jelentéssel, s az ezekkel való azonosulás miként hatott Márta identitására. Arról van szó, ami számára realitás volt, ez pedig nem esik egybe teljesen annak objektív másával, amely e dolgotat kérdésfeltevése szempontjából lényegtelen.

⁵ Az első szépirodalmi kísérletei 1938-ból és 1939-ből származnak, de ekkor még nem írt rendszeresen naplót.

⁶ Ebben a tanulmányban a cselédkedése alatt írt feljegyzéseivel nem foglalkozom, egyrészt azért, mert rendszeres naplóról ebben az időszakban nem beszélhetünk, másrészt a naplónak azon részeit már korábban publikáltam, így annak eredményeire csak utalni fogok. Kunt 2014: 71–88.

⁷ A napló nem tartalmaz oldalszámokat, így az egyes bejegyzéseket a dátumukkal jelölöm, amelyekben az évszám minden esetben a saját kutatásomon alapul.

⁸ Gyáni 1983: 61.

⁹ Gyáni 1983: 101.

¹⁰ Móricz Zsigmond Életem regénye és annak recepciója kapcsán Gyáni Gábor hasonlót ír le. Gyáni 2014: 159–165.

Aranykormítosz és családi emlékezet

A családi kommunikatív emlékezetnek¹¹ alapvető szerepe van abban, hogy a nemzedékről nemzedékre öröklődő mítoszok, legendák segítségével megteremti az egyén társadalmi önmeghatározását, tehát azt, hogy mely csoportokkal érzi magát azonosnak, s annak milyen vélt csoporttagságot jelentő normáival azonosul. E mítoszoknak nem a valóságtartalmuk, hanem az általuk hordozott jelentésük a fontos, amelyet az emlékezeti közösség elfogad igaznak, valósnak. Ezen eredet- és családmítoszok a különféle csoportokban eltérő intenzitással vannak jelen, s központi elemük az ősök egy tagjához vagy bizonyos nemzedékekhez társított történetekbe sűrített pozitív tartalmak, amelyek aranykormítosszá állnak össze. Ezek a család egykori fényét, nagyságát, gazdagságát, egyszóval korábbi jólétét tanúsítják és erősítik meg a negatívként megélt jelennel ellentétben. Az aranykormítoszok az ősök egy-egy tagjához vagy politikai rendszerekhez és bizonyos nemzedékekhez egyaránt kötődhetnek. E mítoszok alapvető szerepet játszanak abban, hogy az egyén nem az aktuális társadalmi státuszával, hanem olyan csoportokkal azonosul, amelyeknek a jelenben nem, hanem csak a képzelt múltban volt tagja.

Tóthéknál az aranykormítoszok különösen a dédszülői és az azt megelőző nemzedékekhez kötődtek, és a család nemesi származását tudatosították Mártában. Ezeknek a mítoszoknak az átadásában elsősorban Márta anyai nagyanyjának volt kulcsszerepe, akinek nagy hatása volt a naplóíró lányra az édesanyja halálát követően. Különösen Márta anyai ágát lengték körbe legendák, a dédapához a jólét és gazdagság képze, míg a nagyapához annak elvesztése kötődött, mert az ő hitelfelvételével magyarázták az egykori vagyon elvesztését. Míg a dédszülői nemzedékhez pozitív, addig a nagyszülőihez negatív képzetek társultak. A naplóban és a szépirodalmi kísérletekben szereplő nemzedék megjelöléseit és a rájuk vonatkozó tudást is fikcióként kezelem, olyan legendák összességének tekintem, amelyek bizonyos értékrendet, mentalitást, hagyományt testesítenek meg. Így az egyes generációkra való utalás sem egy konkrét időbeliséget jelöl, hiszen a „cselekedetek nem a múlt meghatározott időpontjaihoz kötött események: igaz, a múltban, de egy meghatározatlan múltban megtörtént eseményeknek gondolják őket.”¹²

Önmeghatározásának egyik alapját adó családi emlékezet szempontjából Márta egyik cím nélküli novellája rendkívül sokatmondó, mert e fikciónak az egyes elemeit az otthoni elbeszélésekből merítette. A novellában a különféle mítosztöredékek keverednek, így azok egyes szereplőinek tényleges nemzedékekhez kötése lehetetlen.¹³ A novella főszereplője az unoka, a két mellékszereplője az anyja és a nagymamája. A novella nyitójelentében az unoka barátnőivel szándékozik egy pengő húsz fillérért, napi fél kiló kenyérért és húsz deka szalonnáért napszámba menni a tokaji hegyre, s ehhez kér engedélyt. Anyja finoman elutasítja elsősorban gyenge fizikumára hivatkozva, s a gyerek munkavágyának a lekötésére a családi keretek között való munkavégzést, így a zöldséggyomlálást ajánlotta. A novellában az unoka azzal a reménnyel ment a nagyanyjához, hogy őt könnyebb lesz meggyőzni a napszámról, s talán az édesanyját ilyen módon sikerül befolyásolnia, hogy engedélyezze azt. Azonban a nagyszülő re-

¹¹ Assmann 1999: 49–56

¹² Collingwood 1987: 64.

¹³ E novella mögött talán a nagymamájától Márta édesanyjának a gyerekkorára vonatkozó elbeszélés állhat.

akciója teljesen eltért attól, amire unokája számított, hiszen ő még határozottabban ellenezte a napszámot. Sőt, magán az ötleten is felháborodott: „*hát hogyan engedne, ütődött meg a Nagymama, te tán oda akarsz menni, igen mert a Nagy Julis [az unoka barátnője a novellában – K.G.] még hagyján csak hát odatartod te magad mint Nagy Julis meg a többi parasztlány. Hát nem égne ki a szemed, te napszámba járni, de azt tetszett mondani, hogy a munka nem szégyen. Nem akinek nem, de neked igen. Hát nekem miért Nagymama vetette közbe sírósan. Hát azért mert a te Nagypád címeres tekintetes úr volt annak idejébe, meg én is ténsasszony vagyok. Hát csak nem tennél csúffá bennünket, hogy te kis kauzsai Kauzsai¹⁴ Boldizsárnak az unokája napszámba jársz. Nem mernék emberre nézni Te, a csúfság miatt ujjal mutatnának rád hozta fel a súlyosabbnál súlyosabb szavakat.*”¹⁵ A novella nemcsak a családi emlékezet és az aranykormítoszok átörökítését mutatja nagyon szemléletesen, hanem azt is, hogy a gyerekek e szocializációs közegben milyen viselkedési normákat sajátítanak el. Amit az anya nyíltan nem mert megfogalmazni, azt a nagymama mondta ki: elsőként azt, hogy ők az unoka barátnőit parasztként kategorizálták, és a napszámot mint alantas munkát hozzájuk társították. Ezt talán legjobban a nagyszülőnek az a mondata jelzi, amelyben a következőképpen felel az unoka kérdésére: „*Nem akinek nem, de neked igen.*”¹⁶ Azaz a családi normák szerint bizonyos munkákat nem végezhettek, mert urak voltak, ha már csak a család képzeletében is. A képzelt világok és tartalmak sokkal fontosabbak, mint a valóság. Az emberek viselkedését az határozza meg, hogy milyen imaginációkat társítanak az általuk érzékelhető társadalmi és természeti környezethez. Ez a nyírségi család a napszámot paraszti tevékenységként és rangon aluliként tartotta számon. Az általuk földesúrinak gondolt viselkedési szabályok szerint nevelték a legfiatalabb unokát is.

A novellában az unoka azonban nem azonosult kritikátlanul a családi mitológiával, s élesen átlátta, hogy az mennyire korlátozza őt, hogy olyan viselkedési normákhoz kénytelen tartani magát, amelyek már teljesen kerékkötői a boldogulásának. Így számára a paraszt lányok azok, akik irigylésre méltóak, mert ők vele ellentétben szabadok, elmehetnek napszámba, „*[...] nem áll a hátuk megett sötét árnyékként a tekintetes Nagypapa a címerrel. Haragudott teljes szívből a Nagypapjára aki nem engedi őket boldogulni, még virágot se vitt azon vasárnapon a sírjára., pedig máskor el nem mulasztotta volna semmiért. Aki miatt nem járhat mezítláb, aki nem engedi, hogy pénzt keressen. Együtt nótáznak a jókedvű, piros arcú, barna bőrű lányokkal. No de nőjek csak meg, úgy is elmegyek aratni és kepebe.*”¹⁷

A családi norma elleni lázadásként értelmezhető a novella, mert miután az unokát nem hagyták, hogy napszámba menjen, megfogadta, hogyha megnő, csak azért is a nagyszülők és szülők által olyan alantasnak ítélt munkákat fog végezni, mint az aratás és a kepezés. Márta a következőképpen zárta le a novelláját, amelynek utolsó mondata egy cséplőgép tetején hangzik el főszereplőjének szájából, amint feltekint az égre: „*Szép piros szemű búza pattog széjjel, lent kacagnak, viccelnek a poros szerűn, de ő fent lesz büszkén, erősen néz az ég felé. Nézd Nagypapa ha látod ott fentről, hogy én itt va-*

¹⁴ Armális nemesek, a Kausay családról bővebben: Kempelen 1913. 405.

¹⁵ Datálás nélküli novella 1941-ből.

¹⁶ Datálás nélküli novella 1941-ből.

¹⁷ Datálás nélküli novella 1941-ből.

gyok és gyöngyszemként pereg az izzadság rólam, fátyolként rakódik rám a por, de dolgozom keresek pénzt lesz abból a rengeteg áldásból amit a föld ad, igen így lesz [...]”¹⁸

A novella főszereplője már nem osztozik a szülők társadalomképében, amely szerint az egyén helyzetét elsősorban a szociális identitás és a képzelt közösségeknek tulajdonított viselkedési normákhoz való alkalmazkodás szabja meg. Ezzel szemben az unoka szerint inkább a pénz, tehát a számszerűsíthető vagyon az, ami a társadalmi helyzetet meghatározza.

E fikció családi ihletettségét számos egyezés támasztja alá. A Márta által konstruált Kauzsay Boldizsárnak¹⁹ nem a személye a fontos a jelenlegi vizsgálódás szempontjából, hanem az, hogy a család egykori dicsőségének a mítosza miként lengte körbe. E legendával való azonosulása Márta egyes munkákról való vélekedését is kijelölte. Tokaj számos alkalommal, a tokaji szőlőhegy azonban csupán még egyszer tűnik fel az egész naplóban. Évekkel később, 1945-ben, amikor a helyzetét ugyancsak kilátástalannak látta: „Ő mikor hazajöttem [a budapesti cselédkedésből – K. G.] és az a nyomasztó szegénység, ami ráfekszik itt mindenre. Nem bírom, nem bírom sokáig itthol nem bírom. Szívesen elmennék még a Tokaji hegyre is, csak pénzt kereshetnék és vennék magamnak azt ami múlhatatlanul szükséges volna, de semmi, ó most olyan kedélytelen vagyok.”²⁰ A szóhasználat egyértelműen jelzi, hogy a világlképében a tokaji napszám a cselédkedésnél ekkor is nagyobb megaláztatás lett volna, ezt az értelmezést erősíti a „még ... is” szócskák használata.

Bár az előbb elemzett novella végén az unoka fellázad az ősohöz társított értékrend ellen annak érdekében, hogy helyzetén javítson, naplója alapján ekkor még Mártában szilárdan éltek nemcsak a társadalmi identitásának alapját adó családi mítoszok, hanem az ahhoz tartozó társadalomképek, értékrendek és az előítéletek is, amelyek esetében elsősorban a parasztként azonosítottakat sújtotta. Márta a magyar társadalmat a szegény parasztok és a gazdag urak dichotómiájaként építette fel a fejében. Így állandó megaláztatások érték, hiszen a külvilág nem a szociális identitásával megegyezően (úrilány) kategorizálta, hanem cselédként vagy parasztként, azaz olyan csoport tagjaként, amelyhez ő is negatív tartamú képzeteket társított.

Márta nemesi önmeghatározása anyagi javakban nem öltött testet, sőt a faluban is a szegényebbekként tartották őket számon. Olyannyira, hogy egy jótékonyági gyűjtés alkalmával nem is mentek adományt kérni hozzájuk, mert a falu társadalmának a szemében sem számítottak a „jobb családok közé” Eltérő társadalmi önmeghatározásuk és a falu többi lakójától való elkülönülésük csak a viselkedésben domborodhatott ki, különösen a munkavégzés terén a „paraszti” – azaz földműveléshez kötődő – munkáknak az elutasításában öltött testet, nem csak a novellában. Egy nyári napon a kukoricák állását elnézve azon gondolkozott, hogy a sajátjuk miért gyomosabb, mint másoké. Ennek okaként azt találta, hogy ő más falusiakkal ellentétben nem megy ki a kukoricaföldeket kapával gyomlálni: „Érthetetlen okból én mégse veszem a kapát és gyerünk csak rendet csinálni. Hogyne! Nekem dolgom van

¹⁸ Datálás nélküli novella 1941-ből.

¹⁹ A novellában édesanyja nagyszüleinek a nevét vonta össze, akiket hetey Bakó Boldizsárnak és Kausay Teréziának hívtak

²⁰ 1944. május 24.

itthol főzni, mosni, varrni. Meg aztán nem is jó a határba dolgozni egész nap, szíja nap bőröm és ruhám, jobb itthol.”²¹

A nemesi-úri társadalmi identitás mint konfliktusforrás a családban és a mindennapokban

Az előző fejezetben elemzett novellából a családi mítoszokhoz való ellentmondásos viszony rajzolódott ki. A családban is konfliktusforrásként húzódtott meg, hogy a banki adóssággal és állami adóelmaradással terhelt földet az anyai nagyapjuktól örökölték az édesanyjuk után a gyerekek, míg az apai ág földje tehermentes volt. Márta számos esetben jegyzett fel konfliktusokat közte és az apja között, amelyek elsősorban abból adódtak, hogy úgy látta, hogy az apja ésszerűtlenül és sikertelenül gazdálkodik. Egy családi veszekedés kapcsán jegyezte fel apja válaszát: „*De még nem is lehet Apunak mondani, hogy így jobb lesz, mert mindjárt azt mondja, hogy neki ne parancsoljon senki, tudja ő mit, hogy kell, és hogy az Isten soha rosszabb dolgot ne adjon neki. Ja, igen neki könnyű beszélni az ő földje tehermentes a miénk hadd ússzon nyíltan is megmondta Nyicséknek [a falubeli szomszédoknak – K.G.], hogy csináltassa meg a házat, akinek maradt. Fizesse ki az adóságot, akié a föld, tehát mi [az örökösök, tehát Márta és testvérei – K.G.]. Anyu vajon tudsz-e róla? De én nem bírom tovább, nem nézhetem, hogy hullik széjjel a régi az ősi drága föld, az én földem! Hogy egy pár év múlva másé legyen az én földem, az enyém az a föld, amelyet még nagyapám az úszásra indított és nem, százszor nem, ragaszkodom hozzá, szembeszállok az árral, és nem hagyom, nem hagyhatom. Meg kell mutatnom, hogy a büszke és fájdalmasan könnyelmű nagyapának is lehet kemény akaratú unokája. És ha Isten segít, ismét fel akarok kapaszkodni oda ahonnan a nagyapám meg az apám fájó szívvel, de mosolyogva leléptek.*”²² A nagyapa tehát nem kizárólag pozitív figura volt, hiszen könnyelműnek nevezte őt Márta, minden bizonnyal a hitelfelvétel miatt, azonban ez az emlékéhez társított pozitív mítoszokat nem írta felül teljesen. „*Úgy bánt az élet és nagyon sok éjszakát nem alszok át. Hogy is van az, miért is csörgedez ereimbe a büszke nagyapám vére, miért lázad ez ellen a komisz sors ellen. Miért jaidul, nem ezt rosszul írtam, nem jaidulhat, nem engedi valami gonosz büszkeség, ott bent hogy feljaiduljon, még azt sem lehet, mert megalázó volna rá nézve ha valaki meghallaná.*”²³ Márta későbbi pesti cselédkedése is egy kísérlet volt, és a család egykori jólétének a mítosza motiválta, hogy legalább a töredékét visszazereze annak. „*Szállj le az élet legalsó fokára, hogy ösmerd a szerencsétlenek életét. Akik éppen olyan emberek mint mi, egy különbséggel, ők nem születtek palotába, bársonyos takarójuk se volt soha.*”²⁴ Márta a nemesi önmeghatározása miatt mélyen lenézte azokat, akiket parasztként kategorizált, és nem érezte magát azonosnak velük. Tehát a család úgy tekintett a nagyapai s különösen pedig az őt megelő-

²¹ 1941. augusztus 27.

²² 1940. június 29.

²³ 1940. augusztus 2

²⁴ 1940. augusztus 2.

zõ – dédszülõi – nemzedékekre, mint amelyek „palotába” és „bársonyba” születtek. A múlt ilyen jellegű misztifikálása kapcsán értelmetlen feltenni azt a kérdést, hogy volt-e egykoron valóban palotájuk, vagy csupán egy udvarházuk. Azonban az unoka, Márta önmeghatározását ez a tudás, a dicső ősökbe vetett hit alapjaiban befolyásolta. A szövegében többször felbukkanó „büszkeség” alatt egyértelműen a nemesi – az ő fogalomhasználatával pontosabban úri – virtust kell érteni, amely az ősöket körbelengte a családban, olyannyira, hogy Márta a saját büszkeségét úri tulajdonságnak vélte, amely nemzedékről nemzedékre öröklődik. Azonban a gonosz büszkeség, amellyel ugyancsak magát jellemzi, már egyértelműen a vallásos római katolikus világképére vezethető vissza. A világképe szerint nem volt összeegyeztethető a gondviselésbe vetett hit azzal, hogy a helyzetén változtatni akart saját erejéből.

Márta hívő római katolikusként úgy képzelte el, hogy az emberi sorsokat az isten irányítja, így ő az, aki az emberek társadalmi mozgását is meghatározza. Itt viszont azzal a lelkiismeretét alapjaiban furdaló kérdéssel került szembe, hogy mi oka lehetett az istennek arra, hogy a családját romlásba döntse. E kérdés további boncolgatása oda vezetett volna, hogy magát az istent tette volna felelőssé, ez hívőként pedig elfogadhatatlan volt számára. Így az őseit és az ősök bűnös életét, pontosabban hanyagságát hibáztatta, ez azonban az ősei tiszteletével ütközött szembe: *„Ó nem, nem bántalak benneteket, kedves nagyapát ti nem tehetek róla, ti már úgy születettek a világra, könnyelmű vérrrel és úgy tanultátok apátoktól, hogyha egy tanyát vagy tagot eladtatok, még mindig maradt ugyan elég. Arra nem gondolt egyikőtök sem, hogy valamelyik unokátok igen keservesen meg fog érte bűnhődni. Ó ez nem szemrehányás akart lenni porotoknak, csak jó ha leírom egyetlen barátomnak, amely hallgat mint a sír.”*²⁵ Márta tehát azt a kérdést próbálta a maga számára megválaszolni, hogy miért jutott rossz anyagi körülmények közé a családjáé. Erre nem egy racionális választ adott. Másrészt igyekezett attól távol tartani magát, hogy konkrétan megnevezzen felelősöket („ti nem tehetek róla, ti már úgy születettek”), ennek részét képezte, hogy az örökölt tulajdonságokkal hozta összefüggésbe nemcsak a korábban említett büszkeségét, hanem a könnyelműségét is a családjához társítva. Ez abba a narratívaszövegbe illeszkedik, amely szerint a külső és belső körülmények a felelősek, s nem pedig a konkrét cselekedetek és személyek. Ilyen külső és mozgató erő volt világképében mindenekelőtt az isten. Abban hitt, hogy mind a saját, mind pedig az ősei tetteit végső soron az isteni rendelés az, ami megszabja, így ebből következően a bejegyzését is segélykéréssel fejezte be. *„És mégis csak egy megállapodásra jutok, hogy itthagyni a falut, hiába egy kicsit fáj, de nincs más megoldás és megkeresni valahogy, ó jól tudom, hogy keservesen is, de mégis megmenteni ami menthető.”*²⁶

Az aranykormítoszok aránytalanul oszlottak meg a szülői ágak között, mert azok többnyire az anyai ághoz kötődtek, így az anyja emléke még fontosabb volt Márta számára. A szegényebbé lett ág mítoszokkal pótolta elvesztett pozícióit, amelyek az anyagi javaknál tartósabbak, és az önmeghatározás szempontjából fontosabbak. Márta az anyai ággal nem képzelte egyenrangúnak az apai őseit, mert bár őket is nemeseknek tartotta, de hozzájuk a nemesség és az egykori gazdagság mítosza kevésbé erősen tapadt: *„Megrohantak a nagyravágyás és a bosszú ördögei, ezernyi nyilakkal és minden*

²⁵ 1940. augusztus 2.

²⁶ 1940. augusztus 2

oldalról támadtak. Ekképp kezdték meg, nézd csak már húsz éves leszel és sehol semmid, mi lesz belőled, minek élsz a világon, ha még egy kis szórakozás sincs. Férjhez mégy egy paraszt fiúhoz és húzod az igát, holtig mint anyád, vagy még úgy se.”²⁷ Az, hogy a naplójában apját „egy parasztfiúnak” nevezi, jelzi, hogy Márta az apai és az anyai ágat nem tartotta egyenrangúnak, és emögött nemcsak az anyja emlékének a tiszteletben tartása húzódott meg, hanem az is, hogy az apjával gyakran voltak konfliktusai. Egy veszekedés hevében az apa nem a legidősebb lányát, hanem az anyját kezdte el szidni, amely különösen fájó volt Mártának: „Ezt megint nem állhattam meg. Sohase bántsát Apu az Anyámat még kevésbé az Istenét. Mert mi volna most Apuka ha e kettőt nem említi fel Ő biztosan nem az volna, mert most miért is kellett neki ebbe a bolondos famíliába keveredni. Azért vegyen mindenki magához valót, és ne kapaszkodjék nála különbhöz, szóltam nyugodtan. Ő hát erre a szóra nem is írom le, csak annyit, hogy azt mondta, hogy ereddj (ti. én) a frászba, ne is lásson többet egyőnket [egyik gyereket – K.G.] se.”²⁸ Márta úgy képzelte, hogy az apja jelenlegi társadalmi helyzetét a volt feleségének, a gyerekek édesanyjának köszönheti. Az idézet legnehezebben értelmezhető része, hogy miért nevezi a feldühödött családfő a felesége családját bolondosnak azután, hogy lánya az istenkáromlását a szemére vetette. E jelzővel akár az általa bolondságnak vélt, azaz szerinte nem a realitásokon alapuló, de a gyerek önmeghatározását alapjaiban meghatározó, az anyai ágat körbelengő aranykormítoszokra is utalhatott, amelyekről minden bizonnyal tudott az apa.

Márta úri önmeghatározása egy kifejezetten belső, e szűk családi közösségre (rokonságra) korlátozódó tudás volt, amelyet a külvilág felé azért nem kommunikáltak, mert az éles ellentétben állt a vagyoni helyzetükkel, s számos megaláztatáshoz vezetett így is a szociális státusz és az társadalmi identitás inkonzisztenciája. Mindez talán egy 1940 augusztusában keletkezett bejegyzéséből rajzolódik ki a legélesebben. Ekkor pontosan nem tudni hol, Rakamazon vagy Tokajban, esetleg a Tisza menti falujában Hargitay Székely Sándor hadnaggyal beszélt Márta a piacon, ahol körtét árult. Márta számára nemcsak a viselkedés, a ruházat, hanem a név is egy indikátor volt, amelynek a segítségével a társadalom egyes aktorait kategorizálta, és a társadalomképében elhelyezte, ez a velük szembeni viselkedését is meghatározta. Jelen esetben a nála vásárló katonát az előneve miatt nemesként azonosította. A vásárlás előtt a katona kezét csókolommal köszönt neki. „Nem láttam magam de éreztem, hogy arcomba szaladt a vérem.”²⁹ Ezt a reakciót a részéről az váltotta ki, hogy a köszönést illetlenségként értelmezte, s ez olyannyira sértette, hogy még a vásárlójának is megmondta, hogy ne szemtelenkedjen vele, és ne csúfolja ki. „Meghökkenve nézett rám, de láthatta, hogy nem tréfálok. [...] Szomorúan nézhettem rá, mert egész zavart lett. Ne köszönjön nekem így, mert maga és én közöttem óriási különbség van, és maga nem mondhatja így nekem soha, én igen kis pont vagyok ehhez.”³⁰ A körteárus lány naplója szerint erre a következőképpen felelt a katona: „Én igazán nem gondoltam arra, hogy maga talán csúfolódásnak veszi, és én csak azért köszönök úgy mert nem tartom magam különbnek

²⁷ 1940. október 7.

²⁸ 1941. január 6.

²⁹ 1940. augusztus 28.

³⁰ 1940. augusztus 28.

magánál.”³¹ A beszélgetésben ez volt az a pont, ahol Mártának meg kellett a társadalmi identitását fogalmaznia, érdekes módon ekkor nem úrként-nemesként, s különösen nem parasztként definiálta önmagát. Ugyanakkor mindvégig kitartott amellett, hogy kettőjük között jelentősek a társadalmi különbségek, s nem egyenlők: „*De igen, egyszerű polgárlány vagyok, maga pedig, régi nemesi a neve és a rangja után ítélve.*”³² Naplójában ez az egyetlen pont, ahol magát polgárlánynak, pontosabban egyszerű polgárlánynak jelölte meg, a jelzõt egyértelműen a szegény szinonimájának kell tekinteni. Azonban továbbra is kérdés marad, hogy miért azonosította ekként magát a piacon diskurálva. Annak mozgatórugója, hogy magát nem parasztként határozta meg, egyértelmű, hiszen az e csoport tagjaiként érzékelteteket lenézte. Ha viszont a valós önmeghatározását – amelyet a család s különösen annak anyai ága vallott – vállalta volna, az ellentmondott volna magának a piaci szituációnak. Az eladói szerep, amelybe belekényszerült, alapjaiban hazudtolta volna meg a külvilág előtt azt, hogy ő önmagát a társadalom általa elképzelt rendjében hol helyezi el. Így a polgár mint önmeghatározás volt az egyetlen, amellyel a fenti félreértések elkerülhetőek voltak, de egyértelmű, hogy ez csak ennek a szituációnak szólt, s inkább kényszer szülte megoldás volt. Ez egy olyan kategória volt a társadalomképében, amelynek tartalmát bővebben ugyan nem fejtette ki, de amelyet a két dichotóm csoport – az urak és a parasztek – között képzelt el, s amelynek tagsága számára még vállalható, de nem megalázó volt. A nála vásárló katona a fenti önmeghatározására oly módon reagált, hogy határozottan elutasította azt, hogy egyszerű polgárlánnyal beszél: „*Most hirtelen elmosolyodott, igen és a maga neve után ítélve akinek hetey Bakó³³ Veruska volt a mamája [azaz anyja – K.G.]. És akik rokonságban voltak a Homorkay³⁴, Bónis, Kausay, Felsőszelykey, Szentpétery családokkal*”³⁵. A dicső ősök s különösen a hozzájuk kötődő egykori aranykor megemlézése olyannyira fájdalmas volt, hogy Márta elsírta magát a piacon: „*Nem tudom miért, de úgy tele szaladt a szemem könnyel, kiperdült még a kezem fejére is.*” Majd így válaszolt a katonának: „*Ez már régen volt nagyon, és mi már nagyon mélyre csúsztunk.*”³⁶ Összességben e félreértés arra vezethető vissza, hogy az illedelmes köszönést csúfolódásként élte meg Márta, mert az akaratlanul is egykori rangjára és társadalmi státuszára emlékeztette. A körtét vásároló fõtszt pedig azért köszönt szokatlan tisztelettel az õt kiszolgáló eladónak, mert tisztában volt annak nemesi származásával, s így önmagával egyenrangúnak tekintette. Ebben az esetben sem a pillanatnyi társadalmi státusz számított, hanem a képzelt nemesi-úri csoporthoz való tartozás képzele.

Márta nemesi önmeghatározásával állt összefüggésben, hogy társadalomképében élesen álltak szemben egymással a gazdag urak és a szegény parasztek, s a család deklasszálódását, múltját és jelenét is ennek mentén képzelte el. A számára megalázó

³¹ 1940. augusztus 28.

³² 1940. augusztus 28.

³³ A hetey Bakó család, amely Márta édesanyjának az apai ágát alkotta, 1647-ben kapott nemességet. A nemesi címerük Borovszky szerint a következőképpen nézett ki: „kékben, zöld alapból növő három természetes lilium, melyeket jobbról hatágú aranycsillag, balról ezüst félhold kísér. Sisakdísz: nyílt fekete sasszárny között növő zöld fenyőfa. Takarók: kékarany, vörösezüst.” Borovszky 1908: 283., Kempelen: 1911. 236–237.

³⁴ Utalás arra, hogy Kausay István felesége Homolkay Julianna volt. Kempelen 1913. 405.

³⁵ 1940. augusztus 28.

³⁶ 1940. augusztus 28.

cselédkedést is azért vállalta, hogy ezt a kötődést ne csak belülről élje meg, hanem a külvilág tagjai is ekként kategorizálják őt. Úgy képzelte, hogy a társadalom egyes tagjai által való érzékelés és nem csak az önmeghatározás szabja meg az egyén helyét a társadalomban, ez pedig egyértelműen a ruházathoz, a jólneveltséghez és az ápoltságához kötődik. Ezért vágyott olyan ruhadarabokra és anyagokra (bársony), amelyek világképében azt biztosították, hogy a külvilág „úriként” érzékelje. *„Kellesz nekem [pénz – K.G.] mert akkor oda megyek az úri lányokhoz, aztán moziba, bálba. Ne nézzenek rám félre húzott szájjal, súgva egymásnak, gúnyosan lenézve, rongyos parasztja közöttünk mutatkozik.”*³⁷ A bejegyzés, amelyben az előző piaci jelentet megkonstruálta, egyértelműsíti, hogy Márta és a család úri önmeghatározása és büszke nemessége egy belső közösségi, rejtett identitás volt. Az úrinak képzelt társadalmi csoport azonban nemcsak az előbb említett külső – azaz ruházat – alapján tartotta egységesnek, hanem a közös származás is összekötötte. *„Pedig nem volnék alábbvaló [az úri lányoknál – K.G.] sem rangban sem nemzetségben közöttük. Csak egy volna a baj, hogy én szegény vagyok, hogy ne kéne nekem más kutyája lenni. Még a kutyájuk is különb mint a cseléd [...]”*³⁸ Márta számára a legmélyebb trauma az volt, hogy olyanokat kellett kiszolgálni a fővárosban, akikkel azonos rangúnak képzelte magát. Bár e sorok születésekor még nem dolgozott cselédként, azonban mégis egyértelmű, hogy már eleve ekként tekintett a szolgálatára.

A nemesi önmeghatározás a budapesti cselédkedést követően

Márta 1944 tavaszán, a német megszállást követően hagyta el a miniszterelnökséget,³⁹ és tért vissza végelegesen a Tisza menti lakhelyére, ahol 1944 májusában kezdett el újra rendszeresen naplót írni. Életének egyik legmeghatározóbb élménye volt a fővárosi megalázó cselédkedés, így írói ötlettárként is funkcionáló naplójába több ezzel összefüggő visszaemlékezést írt 1944–1945-ben. Az újrakezdett naplóba első fővárosi munkahelyének állított emléket 1944 májusában, majd 1945 pünkösdjén írt egy visszaemlékezést *Cseléd voltam* címmel.⁴⁰ E visszaemlékezések és a korábbi, már elemzett naplórészletek egybevetésével arra a kérdésre igyekszem keresni a választ, hogy a nemesi önmeghatározása miként jelent meg ezekben az írásaiban.

Márta első munkaadója a fővárosban a közelebbről nem azonosítható Tiborcz János volt. A naplóba illesztett visszaemlékezését vizuális emlékek füzéréként építette fel, így a számára legmaradandóbb élményeket írta le. Így emléket állított annak, hogy zöld színű ajtójuk volt, fényes réz kilincssel, amelyet Márta feladata volt fénye-

³⁷ 1941. május 1.

³⁸ 1941. május 1.

³⁹ Interjú Márta legfiatalabb húgával, Annával. 2014. január 7.

⁴⁰ A harmadik szöveg keletkezése nem azonosítható pontosan, mert füzetének a hátoldalán maradt fenn, ez feltehetően 1941 decemberének azon napjának állít emléket, amikor megérkezett a Keleti pályaudvarra. Erről bővebben: Kunt 2014: 71–88.

síteni. Nem véletlen az sem, hogy az itteni szolgálattal kapcsolatban csak a fűszeres cselédjéről emlékezett meg, akinek Márta szemében az volt a legfőbb erénye, hogy „észrevette bennem, hogy nem cselédnek születtem”.⁴¹ A nyírségi lány számára ez egy olyan visszajelzés lehetett, amely megerősítette korábban részletesen vázolt önmeghatározását, amelynek hatására egyrészt olyan szeretett volna lenni a külvilág szemében is, mint a munkaadói. Azonban mind az ekkor írt, mind pedig a *Cseléd voltam* című írását is már nemcsak a hasonulási vágy hatja át, hanem az eltávolodás is. A cselédként írt budapesti feljegyzéseiből ez teljesen hiányzik, hiszen maga is próbált úgy öltözni a szabadidejében, hogy úri lánynak tűnjön a külvilág szemében. Márta érzelmileg nemcsak a család Babi nevű leánygyermekéhez állt közel, hanem az édesapához is. A családfő a cseléd számára egy szimbólum volt: „Az Atyádat Baby a szép csinos elegáns fiút akihez hasonló sose fog hozzám szólni. Ha ő szólt hozzám örültem mert egy egész társadalmat képviselt a szemembe, amelybe én tartozom, de valahogy kihullottam a keretei közül, leestem (úgy gondoltam akkor, mint a búza az ocsúba).”⁴² A taszítás első csírái már megjelennek a zárójelbe tett részben is, amelyben egy finom különbséget tesz időben szolgálata egykori és aktuális megítélése („gondoltam akkor”) között. „Azóta is úgy érzem sokszor bár tudom, hogy bűn és kézzel, lábbal tiltakozom ellene, irtanám, égetném, hiába nem tudom, hogyan került gyöngye gyermek lelkembe a magja, de nagyon mélyre eresztette gyökerét. Pedig vannak pillanatok, hogy szentségét érzem e szónak. Minden ember egyforma.”⁴³ Az idézet utolsó szavával kapcsolatban minden bizonnyal egy nem kellően pontos szóhasználatról van szó. Márta nem azon gondolat ellen próbált küzdeni magában, hogy az emberek egyformák, hanem hogy egyenlők.⁴⁴

A *Cseléd voltam* címmel egy évvel később keletkezett memoárjában azonban ennek a lázadásnak már nyoma sincsen, az sokkal inkább a naplórészletekből is kitapintható képpel cseng egybe: „Ha vasárnap délután kimehettem az utcára úgy jártam feltartott orral, messze néző szemmel a többi cseléd között, mint egy álruhába öltözött, legalábbis gróf kisasszony.”⁴⁵ A magát nemesnek képzelő Márta legnagyobb gondja az volt, hogy „soha sem akartam annak látszani, aki vagyok”⁴⁶, azaz cselédnek. E látszat megvalósítása volt a legnehezebb a mindennapokban, különösen pedig a szabadidő elöltését tette keservessé. Hiszen munkaadóit nem tudta megtevesztetni, előttük világos volt a szerepe és helye. Azonban a külvilág előtt különösen ruházatának és testének azon jegyeit szégyellte, amelyekről azt sejtette, hogy egyértelműen jelzik valós

⁴¹ 1944. május 10.

⁴² 1944. május 10.

⁴³ 1944. május 10.

⁴⁴ Márta politikai identitásának a vizsgálata nem képezte a tanulmány célját. Így csak röviden jegyzem meg, hogy a mindennapokban ért megaláztatások, az, hogy nem társadalmi identitásával megegyezően kategorizálták, a politikai kötődéseire is hatottak. Ennek következtében olyan politikai ideológiákkal rokonszenvezett, amelyekről azt képzelte, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket, az urak és a parasztok dichotómiáját – felszámolják. Így például a világháború alatt a náci Németországgal és a nyilasokkal, valamint a kommunizmussal kezdett szimpatizálni. Itt a kommunizmussal való szimpátiájára utal a naplóban, hiszen hívó római katolikusként annak ateizmusa elfogadhatatlan volt számára, ezért is igyekezett sokáig küzdeni e rokonszenve ellen.

⁴⁵ 1945. május 20.

⁴⁶ 1945. május 20.

foglalkozását. Leginkább „súrolástól felrepedt vörös” kezét, „fénytelen, töredezett”⁴⁷ körmeit röstellte, s csak másodikként említette meg visszatekintve a rosszul szabott ruháját és az otromba cipőjét. Ebben a visszaemlékezésében már úgy jelenítette meg magát, mint aki beletörődött a társadalom általa képzelte rendjébe, és alkalmazkodott ahhoz, de önmeghatározását továbbra sem adta fel: „Nékem az utolsó nyomorult cselédnek, csak a nagyságos uraknál kezdődött az ember, és én is minden külső látszaton áthatolhatatlan társadalmi különbség ellenére is közéjük tartozónak éreztem magam. Csak az fájt nagyon, hogy ezt senki nem akarta észrevenni, én pedig sokkal büszkébb voltam, sem hogy tolaodjak.” Ebben a visszaemlékezésében nyoma sincs a munkaadók olyan lenézésének és elutasításának, amely a korábban írt visszaemlékezésében megjelent. Ehelyett arról álmodott, hogy „jön egy nagy úr”, aki felismeri okosságát és tehetségét, s „aranyos hintóján, ami autó is lehet” elviszi magával. „Mindennap friss reménnyel álltam a mosogató dézsa mellé, és mosolyogva képzeltem el gazdáim megörökönödését, ha majd megtudják ki volt az a csendes, halk szavú valaki, akit annyit szidtak a feledékenységeért.”⁴⁸ Márta visszaemlékezésében a szolgálata során elszenvedett feddéseket azzal magyarázta, hogy annak hátterében az említett álmodozásai álltak. Kiemelte, hogy a munkaadói nagyon szerették, mert figyelmes és előzékeny volt, és ami a legfontosabb, „végtelenségig becsületes”. Ezeket a pozitív tulajdonságokat egyértelműen a nemesi származására vezette vissza: „Mert tudniillik az ő szemükben csak egy falusi ostoba kis liba voltam, aki mindent elfelejt a másik percben. Persze ha tudták volna szépséges álmaimat, nem csodálkoztak volna azon, ha tejforralás, jégbehűtés, a fűszerestől vasport hozni, paprikát, stb. ilyen közönséges dolgokat egyáltalában nem tartottam a fejemben. Máskülönben szerettek, mert figyelmes, előzékeny voltam, és a végtelenségig becsületes. Valahol rám ragadt a Noblesse Oblige, és én úgy éltem. Világért nem tettem volna olyat, ami a nemességemen csorbát ütött volna. Igaz nemes vagyok valóságban is, apai, anyai ágon, de vaj hol van az ő, álmába elveszett a századok kódében, és csak az én rajongó lelkesedésem bevillanó tüzénél sejtem meg.”⁴⁹ A pozitív képzetekkel felruházott nemességgel való azonosulását mi sem jelzi jobban, mint hogy hat elemije ellenére is megtanulta franciául, hogy a nemesség kötelez. Másrészt azt is felismerte, hogy a családi emlékezetre támaszkodva ezt a mítoszt ő is teremtette. Társadalomképében e csoportnak a származás és a viselkedés általi körülhatárolása azért is volt elsődleges, mert így ő is közéjük tartozóknak képzelhette magát. Ellentétben azzal, ha a nemeseket csak a vagyon és az életmód alapján határolja körbe, akkor saját képzeletében sem tartozhatott volna közéjük.

Összességében Márta világképét a társadalmi státusz és a szociális identitás teljes inkonzisztenciája jellemezte. A családi mítoszokon nyugodott Márta nemesi-úri önmeghatározása, amely a társadalomképét is alapjaiban befolyásolta, így a magyar társadalmat élesen gazdag urakra, valamint szegény parasztokra osztotta, s deklaszszálódásukat is e rétegek közötti mozgásként képzelte el. E rejtett, nyilvánosan nem vállalt társadalmi identitása állandó konfliktusokat hordozott magában. A mindennapokban a kudarcok és a megaláztatások gyakoriak voltak, hiszen Mártát a külvilág nem társadalmi önmeghatározásával azonosan úrilányként/nemesként kategorizálta,

⁴⁷ 1945. május 20.

⁴⁸ 1945. május 20.

⁴⁹ 1945. május 20.

hanem olyan csoport (paraszt/cseléd) tagjaként, amelyet maga is lenézett. A budapesti cselédkedése is egy sikertelen kísérlet volt arra, hogy társadalmi státuszát szociális identitásával összhangba hozza.

Hivatkozott források:

Tóth Márta naplói és szépirodalmi kísérletei. Magántulajdon. Digitális másolat Kunt Gergely tulajdonában.

A füzetek, amelyek olykor csak néhány tucat lapot tartalmaznak, nem voltak mind ellátva rendszeresen és egyértelműen sorszámokkal, így azok megjelölése tölem származik. (A felsorolás a verseket tartalmazó füzeteket nem tartalmazza.)

1. füzet 1940. május 28. – 1940. augusztus 25.
2. füzet 1940. augusztus 28. – 1940. szeptember 15.
3. füzet 1940. szeptember 19. – 1940. november 15.
4. füzet 1940. november 20. – 1940. december 12.
5. füzet 1940. december 15. – 1941. január 28.
6. füzet 1941. január 30. – 1941. május 1.
7. füzet 1941. május 6. – 1941. június 25.
8. füzet 1941. június 20. – 1941. augusztus 5.
9. füzet 1941. augusztus 11. – 1941. szeptember [?]
10. füzet 1943. május 25. – 1943. június 23.
11. füzet 1943. november 25. – 1943. december 26.
12. füzet 1944. január 3. – 1944. február 27.
13. füzet 1944. május 10. – 1945. február 14.
14. füzet 1945. február 16. – 1946. április 7.

Interjú Tóth Márta legfiatalabb hűgával, Annával. 2014. január 7. Kunt Gergely tulajdonában.

Hivatkozott irodalom:

Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

Borovszky Samu (szerk.) 1908: *Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monografiája: a Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Szatmár vármegye*. 17. kötet. Apolló Rt., Budapest

Collingwood, Robin G. 1987: *A történelem eszméje*. Gondolat Kiadó, Budapest

- Gyáni Gábor 1983: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető Kiadó, Budapest
- Gyáni Gábor 2014: Az alkotó értelmiség társadalmi forrásai. In: Bíró Annamária – Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Partium Kiadó – reciti. Nagyvárad-Budapest, 155–165
- Győri Klára 1975: *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Kriterion, Bukarest
- Kempelen Béla 1911: *Magyar nemes családok*. 2. kötet. Grill K. Könyvkiadó Vállalat, Budapest
- Kempelen Béla 1913: *Magyar nemes családok*. 5. kötet. Grill K. Könyvkiadó Vállalat, Budapest
- Kosztolányi Dezső 2000: *Édes Anna*. Osiris. Budapest
- Kunt Gergely 2014: Az út mentális képe egy cselédlány naplójában. In: *Átjáró: interdiszciplináris folyóirat*. (2.) 2. 71–88.
- Márai Sándor 2011: *Egy polgár vallomásai*. Helikon. Budapest
- Zweig, Stefan 2008: *A tegnap világa: Egy európai emlékezései*. Európa, Budapest